

КОСМОГОНІЧНІ ТЕОРІЇ СУЧАСНОГО СВІТУ

Анатолій Щедрін

Концепції позаземного розуму в культурному універсумі: філософсько-релігієзнавчі виміри

Anatoliy Tshedrin

Concept of extraterrestrial intelligence in the cultural universe: philosophy and religious dimensions

Considered the philosophical and religious dimensions of beliefs about other inhuman mind, which are structured integrity, essential for the realization of subjecting humanity in the cultural universe of different eras. Analyzed the impact of the notions of inhuman mind on the reproduction of the theological foundations of traditional doctrinal religiosity and movements of the «New Age» in the cultural universe of the postmodern era.

Keywords: religious studies; philosophy; cultural studies; cultural universe; other intelligence; inhuman intelligence; extraterrestrial intelligence; extraterrestrials civilization; conceptual cluster; conceptual conflict; postmodern religiosity; spacing of religion; archaism culture; channeling

Розглянуто філософсько-релігієзнавчі виміри уявлень про інший, позалюдський розум, що являють собою структуровану цілісність, важливу для усвідомлення суб'єктності людства в культурному універсумі різних епох. Проаналізовано вплив уявлень про позалюдський розум на відтворення традиційно-доктринальних релігійних уявлень і рухів «Нової Ери» в культурному універсумі доби постмодерну.

Ключові слова: релігієзнавство, філософія, культурологія, культурний універсум, інший розум, позалюдський розум, позаземний розум, позаземні цивілізації, концептуальний кластер, концептуальний конфлікт, постмодернова релігійність, космізація релігії, архаїзація культури, ченнелінг

Однією з універсалий культури, яка відіграє суттєву роль у культуротворчих процесах різних епох, є уявлення про Інший, позалюдський розум. Проблема Іншого, яку, зазвичай, пов'язують з постмодерновими філософськими студіями, сягає в давнину, в архаїку, в наступні, несхожі одна на одну, епохи розвитку культури, утворює складний і динамічний концептуальний кластер. Його

структура, соціокультурна динаміка, контексти функціонування в культурному універсумі становлять інтерес як предмет розгляду академічного релігієзнавства, філософії, антропології, культурологічних студій. Аналіз зазначеної проблематики висвітлює нові, постмодернові аспекти класичної релігієзнавчої проблеми «наука – релігія»; фундаментальні закономірності культуротворчого процесу – взаємодію соціоімагінативного і соціокогнітивного контурів культури, – пов'язаних із субстратними характеристиками «людини розумної» (двопівкульне мислення; соціально-діяльнісна природа); реалізацію зазначених закономірностей у бінарних опозиціях «ірраціональне – раціональне», «віра і розум», що є «породжуючими структурами», соціокультурними, світоглядними засадами для низки культурних практик. Аналіз зазначеного кола проблем вимагає міждисциплінарного підходу сучасної соціогуманітарної думки.

Мета дослідження – проаналізувати еволюцію концептуального кластера, в формі якого усвідомлюється проблема позалюдського розуму в культурному універсумі різних епох, визначити її філософсько-релігієзнавчі, культурологічні виміри в контексті культурного універсуму минулих епох і доби постмодерну.

Проблема Іншого, позалюдського розуму є міждисциплінарною проблемою низки соціогуманітарних наук, серед яких помітне місце належить релігієзнавству. В його контексті утворилася традиція дослідження уявлень про різні типи Іншого розуму, з якими взаємодіє людина протягом своєї історії. Ці підходи є методологічними щодо культурологічного аналізу зазначених феноменів, які функціонують в культурному універсумі доби постмодерну¹. Уявлення про Інший розум є частиною проблемного поля системи «наука–релігія», де питання екзобіології (астробіології, біоастрономії) тягне за собою розгляд проблеми не тільки SETI, але й штучного інтелекту, позаземного життя, потенційне існування якого стимулює постановку питання про те, чи залежить «людське ставлення до Бога ... від біологічної природи людини?» (С. Дж. Дик; Steven J. Dick); про вплив наукової фантастики на релігійні, окультно-містичні уявлення про Інший розум у соціокультурному полі сьогодення (Н.Л. Герцфельд; N.L.Herzfeld); розгляд проблеми «наука–релігія» у постмодерновому культурному універсумі не оминає і її «уфологічної» складової (Тед Петерс; T. Peters)². Джерелами вивчення феномена є також різноманітні прогнози щодо того, як зміняться наші уявлення про Бога у світлі нової моделі Всесвіту і, відповідно, місця розуму в ньому³. Специфічним джерелом розгляду зазначених проблем є також Мережа як одна з субстрактних засад культуротворчих (у тому числі релігієтворчих) процесів доби постмодерну. Онтологія Мережі ставить питання не тільки щодо темпоритміки культуротворення в її контексті, але й змісту, спрямованості, наслідків цих процесів; про плідність цього напрямку досліджень, в певній мірі свідчать міркування щодо феномена ченнелінгу. Конче необхідним є релігієзнавчо-

культурологічний моніторинг зазначених культуротворчих процесів, відповідь на питання про те, а що, власне, там відбувається? Методологічним щодо вивчення цього процесу є дослідження «астросоціологічного парадоксу» (або АсП) (С. Армстронг, А. Сандберг; S. Armstrong, A. Sandberg). Виникнення АсП безпосередньо впливає на відтворення релігійних концепцій, – як традиційно-доктринальних, так і постмодернної природи.

Комплекс уявлень про інший, позалюдський розум, являє собою багатовимірну, складно організовану й структуровану цілісність, концептуальний кластер, винятково важливий для усвідомлення суб'єктності людства на кожному з етапів розвитку культури. Дослідження генези проблеми іншого розуму (ІР), процесу набуття нею сучасної форми, дозволяють з'ясувати не тільки механізми культуротворчості, але й їх роль у поглибленні самоусвідомлення людини, розумінні власного місця і перспектив у Всесвіті.

Осмилення буття ІР у культурному універсумі має чітко виражену кластерну природу, спрямовану на пошук метаантропологічних вимірів буття розуму у Всесвіті. Протягом другої половини ХХ ст. у контексті функціонуючої наукової картини світу відбувається тривалий, вкрай складний, процес трансформації філософської концепції позаземного розуму (ПР) у конкретно наукові уявлення про позаземні цивілізації (ПЦ), методику і методологію їх пошуків і зв'язку з ними, що мають операційну спрямованість і утворюють певну систему, яка має виключно велике філософсько-антропологічне «навантаження», – «ІР – П_дР – МС – ПР (МС, МНС) – ПЦ – СЕТІ – SETI – МЕТІ... – ...С*ЕТІ»⁴. Її чинниками, елементами, що мають певний хронотоп, є «підпроблеми», які виникають у контексті різних культурних практик. Вони можуть бути позначеними відповідно: П_дР – позалюдський розум; МС – множинність світів; МНС – множинність населених світів; СЕТІ – від англ. Communication with ExtraTerrestrial Intelligence – зв'язок з позаземними цивілізаціями; SETI – від англ. Search for Extra-Terrestrial Intelligence – пошук позаземних цивілізацій; МЕТІ – від англ. Messaging to Extra-Terrestrial Intelligence – послання позаземним цивілізаціям – спроби передачі міжзоряних послань від людства ймовірним розумним істотам за межами Сонячної системи; врешті-решт, повернення до старого скорочення на новому рівні і з принципово новим змістом, С*ЕТІ – від англ. Contact with ExtraTerrestrial Intelligence – контакт з позаземними цивілізаціями. Певний розрив «... – МЕТІ... – ...С*ЕТІ» позначає невизначеність того часового інтервалу, який може розділяти початок робіт у зазначеній сфері і набуття реального успіху, що матиме доленосне значення не тільки для самовизначення людства, набуття ним нової суб'єктності, але й для всього його подальшого розвитку. Слід зазначити, що ця діяльність є і джерелом ризиків, і, відповідно, фобій, які виникають в культурному універсумі доби постмодерну.

Еволюція проблеми буття ІР у культурному універсумі, таким чином, відбувається і набуває форму кластера, граничні підстави губляться в глибинах міфологічного світогляду, притаманній архаїчній культурі моделі світу. У культурі тієї або іншої епохи вона є способом самовизначення окремого соціуму, а потім і людства в цілому, не тільки у Світі Світів, але й способом визначення, демаркації антропологічної межі самої культури, культурного універсумуплинної епохи. Образні, раціоналізовані уявлення щодо ІР є своєрідним репером у культурному універсумі, який і є засобом виконання вкрай важливої функції самовизначення і самоусвідомлення соціальних суб'єктів різного рівня в контексті актуальної моделі світу. Попри тривале розповсюдження уявлення про міф як досить спрощену систему образно-емоційного сприйняття світу, слід зазначити хибність таких уявлень; як і у «елементарній» клітині цитологами, розвиток релігієзнавчих, етнологічних, культурологічних досліджень міфу у Новий і новітній час відкрив у структурі міфу безліч «органел» (анімізм; аніматизм; тотемізм; шаманські практики тощо). Складна, динамічна впорядкованість традиційного міфу зумовлює його поліфункціональність, забезпечує соціокультурну «далекодію» у наступних епохах розвитку культури, можливість виникнення ситуацій «вторинних реміфологізацій» соціокультурного простору, який є «чужим» щодо міфу як такого. Зазначені процеси безпосередньо визначають постановку проблеми ІР.

Міфологічна, а потім і міфо-релігійні моделі світу, визначають також і технології діалогу з ІР. У межах культурного універсуму Архаїки світ, що оточував людину, був біоморфним, одушевленим, наповненими численними мешканцями, з якими людина перебувала в постійному, часом напруженому, діалозі, просякнутий проявами П_дР і його, іноді зовсім незрозумілої, волі. Остання підлягала тлумаченню у контексті мантики, магічного світобачення; його формами були шаманські практики, а потім і поліфонія голосів трансцендентних світів, деперсоналізована «воля зірок» в астрології тощо.

Перехід від Архаїки до перших локальних цивілізацій Стародавності супроводжувалося ускладненням відносин між традицією та інновацією, раціональним і ірраціональним у тлумаченні проблеми ІР, форм його буття в Універсумі. З одного боку, спостерігається (іноді в культурному андеграунді) відтворення, збереження, подальший розвиток, трансляція уявлень про ІР, притаманних Архаїці, їх експлікація в тих або інших формах у культурі традиційного суспільства⁵. З іншого боку, в загальнокультурних уявленнях про ІР зростає сегмент раціоналізованих концепцій, пов'язаних з розвитком протонаукових, а, згодом, і наукових уявлень.

Сама постановка проблеми ІР, її раціоналізація безпосередньо відбивають складання передумов техногенної цивілізації на першому етапі модернізації

традиційних суспільств. Проблема ІР органічно пов'язується з атомістичними уявленнями Античності, які мали істотну соціокультурну «далекодію». У контексті античної моделі світу (атомізм; «слабкий негеоцентризм»), однією зі світоглядних доміант якої була натурфілософія, з секулярною ідеєю локалізації буття ІР, пов'язаною з іншими небесними тілами, в її контексті виникають концепти множинності світів, множинності населених світів (МНС) і позаземного (нетейстичного) розуму (ПР). Натурфілософія Античності починає формувати елементи кластера, якого не тільки відбивають еволюцію проблеми буття ІР у культурному універсумі наступних епох, але й тим чи іншим чином визначають місце людини у Світі Світів⁶.

Відхід від тришарової (багатшарової) моделі світу, ідея ізоморфізму людини й людства, «світу людини» з іншими світами Космосу, зумовлюють виникнення нових елементів кластера, що відбиває еволюцію проблеми буття ІР у культурі; поряд з міфо-релігійними, які поступово зміщуються в культурний андеграунд, у народні вірування і марновірства, відтворюються теїстичні концепції П_ЛР, яким також була притаманна не абияка соціокультурна далекодія (особливо концепціям орієнтальної природи) і які є предметом вивчення академічного релігієзнавства.

Дивергенція світоглядних формоутворень, культурних практик, у центрі яких перебуває проблема ІР, П_ЛР, у Середні віки, епоху Відродження здобуває помітних масштабів. У європейській, як і у позаєвропейських культурах підтвердженням цьому є теїстичний, окультно-теїстичний тип уявлень про ПР, що функціонують у соціокультурному просторі Середніх віків і Відродження⁷. І якщо перший досить докладно вивчений академічним релігієзнавством, то другий ще потребує вивчення. Вплив закону збереження, що діє у соціокультурному просторі, криза першої наукової парадигми пошуків ПЦ наприкінці ХХ–початку ХХІ ст. знову актуалізували їх у соціокультурному просторі постмодерну, – латентного антропоцентризму (що ставить під сумнів необхідність пошуку ПЦ взагалі), нового пантеїзму природничо-науковою підставою якого є антропний принцип у сучасній космології в його «сильній» формі, а однією із соціокультурних експлікацій – теза про «Бога, що відкривається науково»⁸.

Розвиток християнської культури обумовив ставлення до язичества, притаманних йому уявлень про П_ЛР, як до хибної моделі світу. Перетворення християнства на духовну доміанту культури середньовічного культурного універсуму було не тільки певним кроком у розвитку уявлень про П_ЛР, але й у розгортанні процесу поки що латентної космізації культури. Заслугове на увагу ідея Пітера Людвіга Бергера щодо космізації релігії. Дійсно, у його фундаментальній праці «Священна завіса. Елементи соціологічної теорії релігії» є вказівка на те, що «релігія є космізація священним чином». Він зазначав, що «Будь-яка номічна

конструкція, або «номос», прагне позбавити людину від хаосу, але найкраще це вдається «священному космосу», або релігії»⁹. Космізації «священним чином» триває протягом часу усього існування традиційного суспільства, її зазнають також концепції ІР, ПР; вони еволюціонують від пантеїстичного до теїстичного, що, втім, не виключало й «зворотних», а згодом і секулярних рухів.

Оскільки пантеїстичне сприйняття навколишньої дійсності суперечило уявленням про трансцендентність Бога як позаземного теїстичного розуму (П_ТР), то світ язичників (із його численними людиноподібними і не людиноподібними носіями П_ДР) у свідомості прихильників монотеїзму як істинного розуміння вищої субстанції поступово витіснявся на периферію й ставав не тільки чужим, але й відверто ворожим. Цьому значною мірою сприяла й руйнація міської цивілізації Античності. Всі форми споконвічної народно-язичеської культури з русалками, мавками, лісовиками, болотяниками тощо, внаслідок пануючого стану церковної культури, перетворилися на феномени неофіційної, нижчої культури. До таких також згодом і в різний час зараховували захоплення спіритизмом, теософією, антропософією тощо, які також були носіями уявлень про П_ДР різної світоглядної спрямованості і змісту.

Від часів Відродження знову набуває прискорення складний і суперечливий процес виникнення, відтворення, трансляції поряд (і всупереч) з теїстичною (християнською) моделлю ІР, філософських, натурфілософських, натуралістичних, наукових концепцій, секулярних своєю спрямованістю і змістом, які затверджували ідею МНС у культурному універсумі. Вони розглядали Землю, людство як одне з багатьох вогнищ розуму у Всесвіті і були проявами секулярної культури. Показово в зазначеному аспекті була творчість Бернара Фонтенеля, яка не тільки поєднувала дві епохи – Відродження і Просвітництво, – але й легітимізувала (після трагедії Дж. Бруно) у європейському соціокультурному універсумі проблему МНС, вводила її у коло релігієзнавчих студій; її аналіз супроводжувався спростовуванням провіденціалізму і телеологізму, критика язичества одночасно була приводом постановлення під сумнів догматів християнської релігії¹⁰.

Концепція МНС, а також нетеїстичного ПР набула нового виміру у філософсько-сатиричній повісті Вольтера «Мікромегас». Одним з перших він змодельовав ситуацію концептуального конфлікту, який трансформувалася і концептуальний переворот. Його перша стадія була визначена Б. Фонтенелем, який поставив питання про те, чому, власне, виходячи з ідеї МНС, ми не бачимо на Землі мешканців Місяця, якщо вони там існують? Концептуальний переворот, змодельований Вольтером, був пов'язаний із прибуттям на Землю двох інопланетян-гігантів (з Сатурну й з системи Сиріусу). Зіткнення з принципово новими, космічними просторово-часовими масштабами існування ІР надає

можливість, за Вольтером, більш тверезо оцінити місце людини у Всесвіті. Думка слушна і актуальна.

Водночас сайєнтифікація і космізація культури доби Модерну, в свою чергу, обумовили виникнення нових, – у тому числі релігійно-філософських, езотеричних – проєкцій фундаментальної проблеми буття ПР¹¹. У культурному універсумі цей процес прискорювався взаємодією трендів, – становленням індустріального суспільства, зміцненням підстав подальшої його трансформації у глобальну техногенну цивілізацію; становленням класичного, а потім і не-класичного, природознавства, перетворенням науки на визначальну практику у соціокультурному «ядрі» Модерну; врешті, зміною не тільки форм релігійності, але й глибинних соціокультурних механізмів її відтворення. Особистісним «індикатором» зазначених процесів стає творчість К. Фламаріона; показовим було сполучення ідеї МНС із глибоким і щирим захопленням спіритизмом.

Однак у різноманітних моделях світу, що домінують у традиційному суспільстві, ідеї ПР, усвідомлення зв'язку можливості його буття з іншими астрономічними об'єктами за межами Землі не могли набути парадигмального характеру. Цей процес стає визначальним пізніше, з прискоренням становлення техногенної цивілізації, з освоєнням принципово нових технологій, що виходили за межі механічних, створених в ході промислової революції. В 1959–1971 рр. формується радіоастрономічна парадигма пошуку ПЦ, становлення якої відбувається у секуляризованому соціокультурному просторі середини ХХ в.; тут впливом теїстичних, окультно-теїстичних концепцій ПР можна було практично зневажити.

Відсутність успіхів у практичних пошуках сигналів ПЦ, інших проявів їх діяльності у Всесвіті протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. відбилися у т. зв. парадоксі Фермі, або АсП¹². Він зафіксував: або наше розуміння природи, сам її образ, модель, що склалося в культурі, або наші спостереження Всесвіту є неповними або зовсім хибними. Концептуальний конфлікт мав місце і в інших сферах пізнання, – зокрема, з осягненням обмеженості суто стохастичних підходів до проблеми виникнення ДНК; з усвідомленням наслідків антропоного принципу сучасної космології тощо. Ситуація концептуальних конфліктів, яка утворилася у культурному універсумі доби постмодерну, посіла важливе місце у соціокультурному механізмі відтворення релігії, – як в традиційно-доктринальних формах, так і у формі «New Age».

Але концептуальний конфлікт, що є чинником впливу на відтворення релігійності в широкому спектрі форм, має й суто соціальні виміри. В добу постмодерну відбувається помітне послаблення позицій раціоналізованих форм освоєння дійсності, – перш за все, науки; це не могло не відбитися на взаєминах у системі «наука–релігія», виникненні нових проєкцій щодо проблеми ПР. Ці

проекції, з огляду на кліповий характер культури постмодерну, створюють численні фрактальні структури, розгалуження, «мости», «вузли», несподівані «перетинання» у глобальній проблемі Контакт з ПР, що формується в культурному універсумі постмодерну¹³. Необхідно тверезо усвідомлювати, що сама можливість двостороннього Контакт людства з Іншими сьогодні – це рівняння з багатьма невідомими, це новий глобальний ризик, який погрожує цивілізаційним «зривом» для глобалізованого суспільства, яке знаходиться в ситуації біфуркації.

Очікування Контакт поступово починає пронизувати сучасний культурний універсум. Про це свідчить жваве обговорення проблеми релігійними чинниками різних конфесій, що триває в Мережі. Обговорення виявляє різні позиції, – зокрема, традиційну, «паскалівську» («космос як величезний порожній простір, що йде в нескінченність – це ж страшно. Інтуїтивно хочеться його кимсь населити»); помірковано філософську («... в новітній час ... як авторитетніші в Церкві люди, що здобували при житті святість і згодом канонізовані, висловлювалися в тім дусі, що можна допустити наявність якихось істот в інших світах», – Св. Микола Японський, Св. прп. Іоанн Кронштадтський, Св. Лука (Войно-Ясенецький); «офіційно-бюрократичну» («Якщо говорити про офіційну позицію Церкви, то вона виражається ситуативно: коли виникає конкретна ситуація, коли є проблема, яку треба вирішувати. Тоді й виноситься офіційне рішення»)¹⁴.

Але «ламінарне» обговорення ситуації дедалі супроводжується переходом у «вибуховий» режим. Зокрема, у своїй проповіді, що відбулася ранком 13 квітня 2014 року на площі Святого Петра, Папа Римський Франциск викликав здивування серед численних присутніх прочан своєю заявою, яку він виголосив з великою легкістю. «Дорогі брати, я хотів сказати всім вам, що ми не самотні у Всесвіті. ... Швидше за все, найближчим часом ми довідаємося про існування наших нових братів і сестер, з якими ми обміняємося знаками миру. Цей день буде дивним, і пам'ятайте, що Бог єдиний, і завжди спостерігає за кожним з нас»¹⁵. Святий Престол, таким чином, створив широке поле можливих інтерпретацій у широкому діапазоні: «Папа знає більше, ніж ми, пересічні люди» – «Папа потрапив під вплив постмодернної культури, яка стирає кордони між реальним і уявним». Але інваріантом цих та інших можливих тлумачень Понтифіка є загальне зростання невизначеності ситуації, а отже, – занепокоєння, бо реальне життя не є занадто щедрим на соціокультурні ідилії.

Відсутність реального контакту з іншими носіями розуму у Всесвіті, украй важливого для самосвідомості людини й людства, для розуміння власного місця у Всесвіті, компенсується імагінативним конструюванням потенційних співрозмовників. Цей процес не тільки стимулюється або прискорюється фактом

наявності Всесвітньої павутини, але в цілому ряді випадків стає можливим завдяки саме їй. «Відбувається інтенсивне становлення віртуальних особистостей, – відзначає В. Штепа, – які використовують мережні ніки замість родових імен і організують глобальні співтовариства, часто *крипто-релігійного характеру* (*Курсив і переклад мій.* – А.Щ.). Фактично це означає «нову міфологізацію» – як несподіваний результат технологічної революції, яка раніше здавалася апофеозом раціоналізму»¹⁶.

Очікування Контакту з ПР є індикатором глибинної соціокультурної трансформації, яку зазнає людство. Трансформація глобалізованої культури доби постмодерну супроводжується її архаїзацією, парадоксальною актуалізацією тих форм, що, здавалося б, були подоланими попереднім її розвитком. Суперечливі процеси, що відбуваються у культурному універсумі постмодерну, виникнення концептуального конфлікту щодо пошуків позаземного розуму зумовили виникнення у культурі доби пізнього модерну і постмодерну нових, – у тому числі релігійно-філософських, езотеричних – проєкцій фундаментальної проблеми буття позаземного розуму.

Однією з цих форм стає ченнелінг – вкрай складний, багатовимірний соціокультурний феномен доби постмодерну, що виявляє суттєві закономірності культуротворчих процесів минулого і сьогодення¹⁷. Він стає віддзеркаленням релігійно-світоглядного синкретизму, який є специфічним відлунням установки на плюралізм культурного життя доби постмодерну, одним з феноменів нью-ейджерівської релігійності. В ньому відбилися суперечливі процеси космізації культури, пов'язані, з одного боку, із розширенням її хронотопу, а з іншого – поки нездоланим «Мовчанням Космосу». В реальній моделі світу, яка функціонує у сучасній культурі, ченнелінг конструює поки недосяжний метаантропологічний ступінь, необхідний людині для відчуття вкоріненості у космічному бутті.

Розгляд філософсько-релігієзнавчих вимірів строкатих уявлень про інший, позалюдський розум, що являють собою структуровану цілісність, свідчить про їх винятково важливу роль для усвідомлення суб'єктності людства в культурному універсумі різних епох. Дослідження генези проблеми ПР, процесу набуття нею сучасної форми, з'ясовують не тільки механізми культуротворчості, які детермінують зміну концепцій позаземного розуму в системі культурного універсуму, але й їх роль у відтворенні релігійних концепцій у традиційних та постмодернових формах, синергійний ефект їх взаємодії, роль у поглибленні самоусвідомлення людини, розумінні власного місця і перспектив у Всесвіті.

¹ Академічне релігієзнавство: підручник [За науковою редакцією проф. А. Колодного]. – К.: «Світ знань», 2000. – С.157-164; 756-762 та ін.

² Encyclopedia of science and religion / J. Wentzel Vrede van Huyssteen, editor in chief. – 2nd ed. – New York, by Macmillan Reference USA, 2003. – 1050 p. – P.306; 316-318, 317; 909-911.

- ³ Много миров. Новая Вселенная, вземная жизнь и богословский подтекст: [сборник]: пер. с англ./ под. ред. С. Дж. Дика. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 224 с. – (Philosophy).
- ⁴ Щедрин А. Т. Проблема «СЕТИ – МЕТИ» как источник глобальных рисков (по материалам Всемирной Паутины) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. № 1092. Сер.: «Теорія культури та філософія науки». – Х., 2014. – С. 132–143.
- ⁵ Щедрін А. Т. «Вторинна» міфотворчість як соціокультурний феномен: (проблеми релігієзнавчо-культурологічного аналізу) Харк. держ. акад. культури. – Харків: ХДАК, 2007. – С.274-276.
- ⁶ Щедрін А. Т. Феномен «Мовчання Неба» А.Т. Щедрін // Філософська думка. – К., 2008. – № 3. – С. 47-61.
- ⁷ Величко Ф. Джон Ди – ученый, мистик и маг // Наука и религия. – 2001. – № 4. – С. 44-45.
- ⁸ Липунов В.М. Научно открываемый Бог // Успехи физических наук. – 2001. – Т. 171. – №10. – С. 1155-1160.
- ⁹ Современная американская социология / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 296 с. – С. 200.
- ¹⁰ Фонтенель Б. Рассуждения о религии, природе и разуме / Бернар Фонтенель. Отв. ред. тома и авт. вступит. статьи Х. Н. Момджян. Сост., пер., авт. примеч. и указ. имен С. Я. Шейнман-Топштейн. – М.: «Мысль», 1979. – С. 68-171.
- ¹¹ Щедрин А. Т. Философско-антропологические аспекты проблемы поиска вземных цивилизаций // Антропологічні виміри філософських досліджень. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2013. – Вип.3. – С. 30–42.
- ¹² Armstrong S. Eternity in six hours: Intergalactic spreading of intelligent life and sharpening the Fermi paradox. – 2013. – P.1–13.
- ¹³ Щедрін А. Т. Пошук позаземних цивілізацій як глобальна проблема сучасності: соціокультурні виміри // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: 36. наук. праць. – К. : НТУУ «КПІ». – 2012. – №3 (15). – С.61-67.
- ¹⁴ Легойда В. За что сожгли Джордано Бруно // Фома. – 2004. – № 5 (22). – URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foma.ru/article/index.php?news=2843>. (Дата звернення 17.08.2013). – Назва з екрану.
- ¹⁵ Глава Католической церкви сказал прихожанам, что у людей в этом мире есть инопланетные «братья и сестры», и что встреча скоро состоится [Электронный ресурс] // 2013 Newscom.md - Новость плюс комментарий. – Електрон. текст. надано. [Б.м.], 2014. URL: <http://www.newscom.md/rus/papa-francisk-mi-ne-odinoki-vo-vselennoj.html> (Дата звернення 29.09.2014). – Назва з екрану.
- ¹⁶ Штепа В. Антропология сетевой эпохи [Электронный ресурс] // Китеж.. дан. [Б.м.], 19 мая 2005 г. – Режим доступа. – URL:<http://kitezh.onego.ru/netantrop.html> (Дата звернення 27.01.2014). – Название с экрана.
- ¹⁷ Щедрін А. Т. Ченнелінг: пошуки розуму у Всесвіті в контексті постмодернної релігійності (культурологічні виміри) // Міжнародний вісник. Культурологія, Філологія.

Музикознавство. – К., 2013. – Вип. I (1). – С. 29-40; Щедрин, А.Т. Ченнелинг: поiski метаантропологических измерений бытия разума во Вселенной (по материалам Всемирной Паутины) // Антропологічні виміри філософських досліджень. Збірник наукових праць. Вип. 5. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 24–46.